

lingen. Det kan naturligvis tolkes som progressive over for reaktionære godsejere, men mange ting tyder på, at der lå mere rationelle overvejelser bag de forskellige godsejerholdninger. Visse steder i landet havde man allerede intensiveret det eksisterende system så meget, at der ikke var mere at hente inden for systemet, mens man andre steder stadig havde ekspansionsmuligheder indenfor det eksisterende system/oplevede et svagere ressourcenes. Betragter vi alsædebruget, to-vangsbruget, tre-vangsbruget, kobbeldbruget som en intensiveringsrækkefølge, er det næppe en tilfældighed, at kobbeldbruget først kendes i Holsten og på Sjælland, mens man endnu op til midten af 1800-tallet finder alsædebruget almindeligt i flere egne i Nordjylland. Det er næppe heller tilfældigt, at de private godsreformer, der foregriber de statslige reformer, først optræder i Holsten og på Sjælland.

I denne tilføjelse/korrektion ligger ingen reel modsigelse af Hoffmeyers fremstilling. Der ligger tilsvarende tankegange implicit flere steder i hans behandling. Men ved at anvende begrebet ressourcenes, og differentiere mellem forskellige årsager til et øget pres på ressourcerne, samt ved at betone udviklingens proceskarakter og de regionale forskelle i udviklingen mere eksplicit, end Hoffmeyer gør det, opnås efter min mening en bedre operationalisering af Hoffmeyers overordnede begrebsapparat.

Blandt faghistorikere er der en tendens til at nedvurdere synteseprægede fremstillinger, især når de ikke bygger på selvstændig forskning. Efter min mening er dette forkert. Det overordnede formål med historikers arbejde må være at give et bud på, hvordan tingene kan hænge sammen, og en forklaring på sammenhænge kan man ikke få ved blot at sammenstille forskellige punktundersøgelser. Årsagsforklaringer forudsætter, at punktundersøgelser foretages, eller kan tolkes, ud fra en vis helhedsopfattelse, som så naturligvis må justeres og revideres netop i lyset af resultater fra del- og punktundersøgelser. Syntheseforsøg er derfor helt nødvendige led i en forskningsproces, dels (og måske især) som inspiration til ny forskning, men også som

redskab til at sætte delundersøgelser ind i en større sammenhæng.

Punkt- og delundersøgelser er vejen frem for at teste holdbarheden af generelle opfattelser som Hoffmeyers, og jeg mener, at lokalhistoriske undersøgelser må være noget centralt i den forbindelse. Ud fra mit arbejde med problemkomplekset omkring de danske landbrugsreformer i 1700-tallet er det blevet klart, for mig ihvertfald, at de lokale/regionale forskelle og variationer er meget store. Der er derfor brug for mange lokale undersøgelser, før bare et emne som omlægningen af samfundsstrukturen i 17-1800-tallet er rimelig grundigt belyst.

Der udføres et stort og ofte meget grundigt arbejde med lokalhistoriske emner. Når resultaterne alligevel ofte kun har lokal interesse, skyldes det ikke arbejdets kvalitet, men at undersøgelserne oftest ikke er foretaget ud fra nogen opfattelse af sammenhænge. De fleste lokale undersøgelser ville vinde meget i værdi ved at blive foretaget ud fra en helhedsopfattelse, og efter min mening er Hoffmeyers bog et brugbart udgangspunkt. Den får forskellige forklaringsmodeller til at hænge sammen i et logisk mønster og leverer derved et frugtbart diskussionsoplæg og en inspiration til nye undersøgelser/nytolkning af eksisterende undersøgelser, samtidig med at den udgør en inspirerende og læselig referenceramme for detailundersøgelser. På dansk. Ikke alle afsnit er letlæste, men Hoffmeyer lægger vægt på at være argumenterende, så det er absolut muligt at følge hans tankegang. Kun få steder forbliver han postulerende. Bogen er hermed anbefalet.

Steen Ove Christensen: Indsamling og formidling i dagens Danmark

– eller når man søger tilværelsens rødder i historien

En række amatørteater-engagerede borgere fra Gråsten og omegn stak i sommeren 1980 hovederne sammen for at finde det helt rigtige egenspil for de kanter. Man kendte jo Guld-

hornsspillet fra Gallehus, men ville have noget mere socialt vedkommende, noget, der »kunne belyse væsentlige forudsætninger for egnens samfundsmæssige udvikling og trivsel op til i dag«, som det udtrykkes i et internt arbejdsrapport. Med det udgangspunkt søgte man bistand hos Institut for Folkemindevidenskab ved Københavns Universitet, hvor lektor Karsten Biering foreslog, at man skulle lave en beskrivelse af teglværksindustrien i Sundeved som grundlag for et egentligt teglværksspil. For at forstå dette valg, skal man vide, at egnens teglværksindustri har vanskeligheder med at overleve, og at århundredskiftets 38 virksomheder i branchen i dag er reduceret til 10. Men ikke desto mindre finder man på disse kanter i dag næppe beboere, der har været unge på stedet, uden at de har haft berøring med teglværkerne: I barndommen for at hjælpe til i familiehusholdningen, i ungdommen for at tjene til livets ophold før end man kunne påbegynde en uddannelse, eller – for ikke at glemme det vigtigste – for at skaffe sig et livslangt levebrød.

Vi måtte begynde fra bunden: Den foreliggende litteratur om emnet er beskeden, og især når det gjaldt at skaffe sig viden om livet i teglindustrien, måtte vi selv tage fat. På den baggrund har Karsten Biering som folklorist og jeg som historiker siden begyndelsen af 1981 været i fuldt sving med et større indsamlingsarbejde, både hos private og i offentlige arkiver. I styringsgruppen bag det, der nu var kommet til at hedde Teglværksprojektet, var man fra starten indstillet på, at resultaterne af det indhøstede arbejde skulle formidles til publikum i en bred vifte af kulturelle tilbud, og derfor arbejdede man desuden med mulighederne for at etablere en række undervisningstilbud gennem Oplysningsforbundenes aftenskoler, ligesom man tog kontakt med Museet på Sønderborg Slot for at sikre sig de bedst tænkelige rammer for en udstilling om teglindustrien. Museet på Sønderborg Slot tog imod forslaget med åbne arme og tilbød arbejdskraft og udstillingslokaler.

I vores arbejde indtog de mange interviews efterhånden en meget central rolle, og det rej-

ste en række principielle spørgsmål for mig vedrørende kvaliteten af de udsagn, vi fik under indsamlingerne: Først og fremmest spørgsmål vedrørende troværdighed og repræsentativitet, men den slags kildekritiske bekymringer fik jeg ikke tid til at dyrke i begyndelsen, for vi skulle præstere et anvendeligt udgangspunkt for projektets dramatikere, Søren Christian Hansen (Bording), så han kunne tage fat på sit arbejde i efteråret 1981. Det gav os trekvart kalenderår til at udfylde opgaven, og samtidig skulle vi forberede udstillingen på Museet på Sønderborg Slot til åbning først i december 1981.

Med to lokale ankermand i ryggen, den lokale SiD-formand og en teglværksejerhustru, besøgte vi mange teglværksfolk, både arbejdere og arbejdsgivere. Overalt var gæstfriheden stor, og det er i grunden forbavsende hvor meget tid mange mennesker har investeret i vores arbejde. Af den stadigt voksende fond af viden, som udviklede sig af dette indsamlingsarbejde, opstod efterhånden hos os et indre billede af en karakteristisk teglværksarbejdertilværelse fra første halvdel af dette århundrede. Til at begynde med havde vi behov for nogle grove træk at klamre os til, og vores pensel har muligvis været lovlig bred. Men det er en ny verden, som her udvikler sig, og den korrigeres i takt med vores voksende viden. Det har været en arbejdsform, som nogle nok ville kalde uvidenskabelig, men tiden tillod ingen anden vej, og jeg tror selv på, at det billede, vi nu har, i det store hele vil stå sig – udviklet som det er af et omfattende engagement i teglværksarbejderens arbejds- og dagligdag. Men vi kommer ikke udenom, i den sidste ende, at »måle og veje« de enkelte meddelere og gennemgå deres beretninger efter et systematisk spørgeskema. Vi skal have alle nuancer ud af vores første »typiske« billede af teglværkslivet i begyndelsen af dette århundrede.

Billedet er jo også skævt overleveret fra tilværelsens side: Alle vore meddelere er jo nu i pensionsalderen, og den generation er faldet helt bort blandt teglværksejerne. Vi mangler således arbejdsgiverens syn på teglværksarbejderens tilværelse i disse år. Næste genera-

tion, de nuværende ejere, udtaler sig med god grund lidt usikkert om forældregenerationens oplevelser. I arkivernes materiale (Landsarkivet i Åbenrå) finder man dog indberetninger fra omkring århundredeskiftet fra de lokale myndigheder i Egersund til Landråden i Sønderborg, der er meget åbenhjertige og som skitserer et modsætningsforhold mellem arbejdsgiver og arbejdere, der kunne være taget ud af vor tids debat og dens tarveligste sider med hensyn til respekt for menneskelig arbejdskraft. Men man kan naturligvis ikke generalisere på den baggrund, og ofte synes forholdet mellem ejere og arbejdere at have været ret gnidningsfrit.

Vore meddelere er også relativt velbjergede socialdemokrater med solid tryghed i tilværelsen, som den er i dag. Vi har endnu ikke interviewet en, der har været udsat for ulykke på arbejdspladsen, eller en, der er blevet taber i systemet. Vi mangler formentlig også nuancer i det politiske spektrum; vore meddelere er meget langmodige overfor arbejdsgiverparten i teglværksdriften, og de få kommunister, der måtte have været, står ikke frem. Branchen har en stærk socialdemokratisk profil, som det ser ud i hele perioden.

Men det er vanskeligt at tilrettelægge en nærmere undersøgelse af det indsamlede materiale. Kun en mindre del af de mange båndoptagelser er skrevet ud, og på den baggrund kan de fortrinsvis benyttes efter hukommelsen. Men det er et meget spændende materiale, vi har liggende her: Erindringer fra en tilværelse, hvis befolkning i det store hele ikke selv har følt sig tilskyndet til at fastholde hukommelsen om dagligdagen. Vi har to teglværksejeres efterladte erindringer, og de er meget forskellige: Den ene er en virksomhedsleders erfaringer, branchen set oppefra, medens den anden i en vis udstrækning ligner de spontane arbejderfortællinger. Det kan måske tages som udtryk for den ringe afstand, der nogle steder kunne være mellem arbejder og ejer på arbejdspladsen. Men disse mænd er væk, og således repræsenterer de mange interviews med arbejderne en levende overlevering af livet og tiden omkring ringovnen.

Ringovnen dannede epoke i branchen: Den revolutionerede produktionen i årene om-

kring århundredeskiftet, men blev atter bortrationaliseret i tiden efter Den anden Verdenskrig. De bedste af meddelerne fortæller solidt om sæsonarbejdet, fattigdommen om vinteren, arbejdet i ovnen, om forberedningen af leret, altså æltning og tørring, om brændingen af stenene og det såkaldte stentræk, d.v.s. den megen flytten rundt på stenene, som arbejdet krævede, samt endelig udskibningen. Kvinder og børn deltog i produktionen, og vi hører også om hjemmet, dets indretning, kvindernes dobbeltarbejde, den smule fornøjelse, der var, medens andre ting ganske sikkert forties. Det er givet typisk, at det kom frem under helt uforberedte omstændigheder og uden båndoptager og mikrofon, at børnene på teglværkerne dyrkede den sport at lure på de unge arbejderkvinder og -mænd efter fyraften – i en underfundig stemning gik det pludseligt op for én, at der var lunt ovenpå ovnen i mere end en forstand.

Når mange af meddelerne har levet barndommen på teglværket, er det klart, at erindrungen bliver meget lang. Den griber faktisk helt tilbage til forrige generation. Og det kan vel kaldes et slumpetræf, at Det lille Teater i Gråsten ville spille egnesspil i 1982, hvorved vi fik mulighed for og anledning til at foretage disse indsamlinger, inden det var for sent.

Tiden med ringovnen faldt sammen med en meget lang depressiv periode, og livet på arbejdspladsen har tydeligvis formet sig ret uforstyrret. Teglværksejer Carl Matzen jr., Egersund, omtaler således sin faders tid som leder af familievirksomheden som »lidt trist«, uden udfordringer – den faldt helt og holdent sammen med ringovnen. Ringovnen havde sine fordele i forhold til forgængeren, kammerovnen, der skulle køles ned imellem hver brænding, men den var mandskabskrævende og faktisk umulig at automatisere. Den krævede meget manuelt arbejde, d.v.s. mange bevægelser, og det skabte en ret stiv arbejdsrutine i produktionen – og det er rimeligvis baggrunden for at arbejdets enkelte dele huskes så godt. Arbejdsgangen har til sidst haft i hvert fald et halvt århundrede på bagen, – uforanderlighed er et sikkert grundlag for en god hukommelse.

Andre ting hænger fast i hukommelsen ved

deres personlige appel. Således f.eks. begivenhederne i 1938 omkring nedlæggelsen af Iller teglværk, hvorved 22 familier mistede deres levebrød. De forenede Teglværker i Egersund, der ejede Iller teglværk, havde besluttet at fordele dets produktion til de øvrige teglværker under dette samarbejde, og den efterfølgende diskussion mellem ejere og arbejdere blev hidsig. Diskussionen endte på regeringens bord med et forslag om at etablere et kooperativt teglværk i stedet for det nedlagte, også for derved at bryde De forenede Teglværkers monopol på teglproduktion på egnen. Regeringen (Stauning) afviste forslaget under henvisning til, at man måtte underkaste sig de gældende økonomiske markedsvilkår. En, der blev arbejdsløs ved disse begivenheder, husker naturligvis alt dette ret godt, men i dag har fortællingen derom fået et stiltfærdigt præg. Både De forenede Teglværkers og fagforeningens sagsfremstilling, ligesom en livlig pressedebat, er bevaret og viser, at debatten har været skarp.

I øvrigt er det sjældent, at kilder og erindringer kan supplere hinanden på denne måde. I hovedsagen tynder det ud i det skriftlige materiale omkring 1920, omtrent på samme tidspunkt, som vore meddeles hukommelse tager fat. Derimod har det været muligt at anvende den viden, som vore arbejderfortællere sidder inde med, til at løse problemer ved forståelsen af det arkivalske kildemateriale. Det er én fordel ved at arbejde med stof fra tidsrummet »mands minde«, og således har samarbejdet med vore meddelere på flere måder været spændende.

Når man således har behov for at vende tilbage til sine meddelere, hvadenten det nu skyldes, at man vil uddybe spørgsmål fra tidligere lejligheder, eller man vil bede om hjælp under bearbejdelsen af det indsamlede materiale, må man etablere et gensidigt og overbevisende tillidsforhold. På den måde kan man også komme dybere ned i de berørte emner og måske berøre områder, der tidligere har været tabu. Man må være loyal overfor meddelerne og deres udsagn, og man kan heller ikke låne billeder, private papirer og hvad der ellers måtte være, for bagefter at kritisere den, der har stillet sit privatliv til rådighed for en. Me-

ninger, oplevelser og følelser har en værdi i sig selv, og de må ikke fordømmes eller blot blive en genstand, man taler højt og flot hen over hovedet på. Eller sagt omvendt: Man skal være omhyggelig med ikke at tabe meddelerne i formidlingsarbejdet. De repræsenterer jo en sum af viden, som kan bruges i flere retninger: Dels som genstand for ens indsamlinger, men det kunne jo være, at ens arbejde fristede en og anden til selv at give sig i kast med sin fortid. Foreløbig er en enkelt kommet på sporet i forbindelse med teglværksprojektet, og det er blevet til en lille velskrevet artikel i programmet til skuespillet. I denne sammenhæng er det vigtigt at holde meddelerne orienteret om projektets forløb uden at tage pusten fra dem ved f.eks. at udtrykke sig i en fremmed akademisk jargon.

Således har radioens dækning af projektet været vigtig: Der kom meddelerne selv til orde, og kommentarens opgave var først og fremmest at støtte og sammenfatte det indsamlede materiale. Her kunne enhver, der ville, lytte! Vanskeligere var det nok rigtigt at forstå udstillingen: Til at begynde med mødte man en vis benovelse over, at arbejdsfolks tilværelse var kommet på museum. Men da det var overstået, tog interessen fat; man kom og så udstillingen, ofte mange gange, kiggede billeder og læste de ret omfattende tekster, som man diskuterede og evt. korrigerede – man genoplevede blade af sin egen fortid. Udstillingen har trukket mange besøgende, og den er blevet forlænget flere gange.

Mest direkte talte egnesspillet »Til arbejdet – liv eller død!« dog til publikum. Det var blevet en spændende forestilling, der løb af stabelen lige før St. Hans: En rammefortælling omkring en lang række arbejdspladssituationer, der skulle beskrive teglværksarbejdernes kår på Broager i tidsrummet 1875–1938. Tilværelsen skulle ses gennem øjnene på en arbejderfamilie under udvikling i tre generationer. Det blev også en meget smuk forestilling i kraft af en rig scenografi og den rigtige spilleplads, det nedlagte Cathrinesminde teglværk, der stadigt står som et ringovnsteglværk. Flere teglværksfolk gav udtryk for, at det her var lykkedes at skabe en illusion, der virkede ægte: »Jamen, sådan var det

jo«, blev der sagt fra flere sider. Og på tilskuerpladserne var der mange, der sang med på de indlagte arbejdersange. Nogen blev stødt på manchetterne af det socialistiske miljø i spillet, og siden har man vekslet ord om forestillingen, og hvad den viste.

Men det er jo det samme materiale, der ligger til grund for egnesspillet, som ligger bag udstillingen på Sønderborg slot, og det må man pege på, når de samme mennesker, der har rost udstillingen, kritiserer forestillingen. Det viser også, hvordan de to medier, udstilling og teater, virker forskelligt på publikum: Udstillingen har man kunnet vælge og vrage i – ja, måske overse mindre flatterende ting, hvis man ville det – medens den som formidling mere utraditionelle teaterform har trængt sig på i sin helhed; hvadenten man kunne lide eller ej, har man ikke kunnet slå en streg over det uønskede og derfor fik man en anden oplevelse. Det er vel ikke så underligt, at den gruppe, der har reageret stærkest på teglværksspillet, er bønderne. Teglværksarbejderne har i vore interviews vist stor uvilje overfor bønderne, og den holdning genfindes således også i egnesspillet. Omvendt viser teglværksarbejderne glæde over, at deres tilværelse og dens problemer er blevet fremstillet i en ligefrem og – i ordets bedste mening – populær form. Men selvom teglværksprojektet har sat mange ting i gang og mange mennesker i arbejde med fælles opgaver, har det næppe nedbrudt gamle skel mellem socialgrupper eller skabt nye varige samværsmønstre.

Det store oplysningsprogram, som man havde i tankerne for dette efterår, er da heller ikke blevet til noget. De planlagte studiekredse under Oplysningsforbundene har måttet opgives p.g.a. svigtende tilslutning. Det kan skyldes, at projektet brændte en forelæsningsrække på fire velbesøgte foredrag af allerede i foråret: Der kom over 50 til alle fire møder, men der var næppe mange teglværksfolk imellem. Sådanne undervisningsprogrammer har ikke umiddelbar appel til folk, for hvem emnet er dagligdag.

Derimod var der et omfattende fremmøde af teglværksfolk til den første forevisning af en video-produktion om teglværksindustrien, optaget af studerende ved Institut for Folke-mindevidenskab. Produktionen omfatter fire interviews, et med en teglværksejer, et med en mandlig og et med en kvindelig forhenværende teglværksarbejder, og et med en murer, der selv er af teglværksfamilie, og som har arbejdet for branchen i hele sit liv. Det er en meget lang forestilling, ca. 1½ time, men alligevel var tilskuerne fantastisk lydlydhøre til det sidste. Det var en helt anden måde, at lave fjernsyn på, end den vi er vant til med mange og hyppige billedskift. DR's provinsafdeling kastede i Dagens Danmark den 1. november et sådant hastigt blik på teglværksprojektet og viste bl.a. det næste hold studenter på arbejde med videoudstyr. Det var en smagsprøve af den slags, der næsten forsvinder under næsen på én. I begge vore forsøg på at anvende optageteknik med video i undervisningen har studenterne derimod tillagt det stor værdi, at man under den redaktionelle behandling af indsamlingerne kunne bevare stemningen fra de enkelte samtaler, altså bevare en psykisk dimension. Den form havde tydeligvis også publikums bevågenhed, men det har også haft betydning, at meddelelserne kendte sig selv ved gensynet. Teglværksprojektets alsidige anvendelse af medierne, fra det traditionelle foredrag til teaterformen, gør det klart for mig, at der ligger en styrke i at anvende de mere personlige – subjektive, om man vil – midler til at understrege den historiske bevidsthed. Det skaber en frodigere arbejdsplads, og kan måske undervejs få nogle flere, lokale, ud af busken og deltage i det aktive arbejde med at indsamle og beskrive. Tilskyndelsen hertil kommer stadigt udefra, men jeg tror, at det er nyttigt, at netop vi, der kommer udefra, vedbliver med at komme tilbage med nye spørgsmål og nye ideer. Og derfor er det også heldigt, at teglværksspillet gentages både i 1983 og 1984.